

- Українська мова та література

УДК 81'366.56:81'276.16=161.2

Болотнікова А. П.,

викладач кафедри іноземної філології та перекладу

Полтавського національного технічного університету

імені Юрія Кондратюка

КАТЕГОРІЯ ОСОБИ ЯК ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ ВВІЧЛИВОСТІ

Анотація. Статтю присвячено категорії особи як засобу вираження ввічливості в українській комунікативній культурі. Граматична категорія особи характеризується значним прагматичним потенціалом, оскільки ти / Ви-форми репрезентують ставлення до адресата, на якого спрямований вплив (Ви – індикатор негативної ввічливості, ти – позитивної ввічливості).

Ключові слова: увічливість, категорія особи, граматичний індикатор, позитивна ввічливість, негативна ввічливість.

Дослідження мови як засобу спілкування в реальному функціюванні вимагає врахування людського фактору, який є визначальним у прагмалінгвістиці, де «суттєву роль відіграють прагматичні аспекти, які безпосередньо стосуються відношення змісту мовних одиниць і висловлення загалом до учасника інтеракції та її умов» [3; с. 37]. Категорією, що безпосередньо маніфестує зв'язок мови й людини є категорія особи. Співвідношення *мовець – адресат* є визначальним у межах увічливої ситуації спілкування. Категорія особи зреалізовує не тільки індивідуальні особливості та можливості мовців (участь / неучасть у комунікації), але виконувані ними соціальні функції, а також національну специфіку спілкування.

Згідно з науковою традицією категорія особи, насамперед, аналізується як граматична категорія дієслова [4; 9]. Також указують на специфіку вираження категорійних особових значень у межах особових займенників і дієслівних форм [2; 8; 12]. Натепер у лінгвістичній науці склався третій підхід до категорії особи, який полягає в тому, що вона має невластивий дієслівний характер: морфологічно зреалізовується в дієслові, але формується в іменнику та займеннику, набуваючи функційно-семантичного статусу [3; 5; 6; 8].

У «Теоретичній морфології української мови» описано реалізацію особових протиставлень через систему граматичних категорійних значень у межах двох частин мови – іменника й дієслова. І. Вихованець та К. Городенська кваліфікують займенники як семантичну групу займенникових іменників, у яких чітко розрізняються грамами першої, другої та третьої особи. Категорія особи реалізується в іменниках «у дещо згорнутому вигляді» й передається двома грамами другої й третьої особи. Спеціалізованою формою вираження граматичного значення другої особи є кличний відмінок, а спеціалізованою формою вираження комунікативної функції об'єкта повідомлення (третьої особи) – називний відмінок [16; с. 98–99]. Тому часто вказують на міжчастиномовний характер категорії особи, що є релевантним для нашого дослідження [3; 10; 21 та ін.].

Категорія особи за своєю структурою є тричленною: «адресант – адресат – об'єкт повідомлення» й реалізується в таких увічливих ситуаціях, де існує одномоментне направлення *мовець – адресат*. Ця прагмема як засіб вираження ввічливості має складну мовну репрезентацію, що залежить від бажання адресанта досягти певного комунікативного ефекту. Крім того, вона демонструє, у який спосіб поєднується позамовний об'єктивний зміст з «я» адресанта.

В увічливих висловленнях предикати імплікують позицію комунікативних партнерів, висуваючи категорію першої особи мовця в тематичну частину («я»-орієнтовані), а категорію другої особи адресата – у

рема: *(Я) прошу Вас..., (Я) маю до Вас прохання...* або ж, навпаки, тема репрезентована другою особою адресата («ти»-орієнтовані), а рема – першою особою мовця: *(Ви) будьте так ласкаві..., (Ви) зробіть мені ласку...* На основі цього можна виділити типи висловлень, які зреалізують прагматичні функції. Метою розвідки є дослідження «ти»-орієнтованих висловлень в українській лінгвокультурі.

У комунікативному акті беруть участь щонайменше два учасники. Мовленнєва взаємодія стає можливою завдяки використанню адресантом особливих одиниць, які є засобом формальної репрезентації адресата. Їх в українській мові є кілька типів, з-поміж них: категорія особи, яка маркує в мовленні різноманітні ситуації, зокрема, увічливе спілкування. До них зараховують форми другої особи однини й множини, що демонструють рівень поваги мовця до комунікативного партнера, свідчать про культуру самого адресанта й узгоджуючись з особовими займенниками *ти / Ви*, є ядром категорії особи, пор.: *(Ви) Хочете ще погуляти? – (Ти) Хочеш ще погуляти?* Крім того, форми другої особи виконують прагматичні функції: дейктичне позначення адресата й демонстрування соціальних взаємин, що є метою дослідження.

Однією з основних умов увічливого спілкування є збереження лику партнера. Тому важливим є визначення ролі категорії особи як одного із засобів побудови ефективної комунікації, тобто створення позитивного клімату в межах визначеної мовленнєвої ситуації. Офіційне контактування вимагає вживання кодифікованих норм, у неофіційному – спостерігається спрямування нормативності в бік варіативності засобів, створюються ситуативні моделі, важливу роль у яких відіграє індивідуалізація, експресія, творчість. Установлення особистих узаємин відбувається за участі адресанта й адресата, конкретизованих у просторі й часі, що вказує на дейктичний характер займенників.

Уживання другої особи однини / множини зумовлене прагматичними пресупозиціями адресата: а) соціальний статус («вищий», «нижчий»,

«рівні»); б) ситуація спілкування (офіційна – неофіційна); в) рівень знайомства (знайомий – малознайомий – незнайомий); г) вік («молодший», «старший»). Комунікативний акт здійснюється в симетричних / несиметричних ситуаціях, у різних соціально-психологічних сферах: адміністративно-правовій, професійній, соціально-побутовій, соціокультурній, сімейній [13]. На соціальному рівні відбувається взаємодія учасників інтеракції, для яких характерна соціально-ситуативна нерівність, на психологічному – міжособистісні ситуації взаєморозуміння між комунікантами [19]. Будуючи мовленнєвий акт, адресант зіставляє «ознаки адресата зі своїми, надає перевагу тій, яка в момент комунікації є соціально й ситуативно важливою для їхніх узаємин» [15; с. 68]. У процесі ввічливої комунікації мовець ураховує статус співрозмовника: *Чи дозволите на хвилинку Вас відірвати від справ?*; соціальні ролі: *Я заходжу за тобою. Вечір ми проведемо разом* (друзі); сферу інтеракції: *Просимо пана директора завітати до нас!* (професійна); *Просимо дорогих гостей до хати!* (соціально-побутова); тональність спілкування: *Ваш сьогоднішній виступ був чудовий!* (увічлива); *Зробіть це на понеділок, будь ласка!* (нейтральна); *Кого я бачу?!* (фамільярна); крім того, демонструє своє ставлення до комунікативного партнера.

В українській мові найпоширенішим засобом номінації адресата є займенникові та дієслівні форми другої особи. В однині вони співвідносять дію з одиничним адресатом й індивідуалізують особу співрозмовника: *Зараз я ввійду, а **ти** любісінько **підеш** за мною.* (Авраменко О., «Заборонені чари»). Як демонстрування шанобливого ставлення до співрозмовника можливе вживання до одиничного конкретного адресата форми другої особи множини, тобто звертання на *Ви*, так зване «*Ви* ввічливе», «множина шани»: *Розумію, колего, розумію **Вас**. Але **крініться!*** (Антоненко-Давидович Б., «За ширмою»).

Нейтрально-ввічливий займенник *ти* та гоноративний займенник *Ви* є індикаторами вираження ставлення мовця до адресата. Н. Формановська

пропонує узагальнену класифікацію індикаторів звертання до другої особи однини. Займенник *ти* використовують у звертанні до «знайомого адресата, у неофіційному спілкуванні, за умови дружнього, інтимного, фамільярного контактування, до рівного й меншого (за віком, статусом)» [17; с. 244], а займенник *Ви* у звертанні до «незнайомого адресата, в офіційному спілкуванні, за умови підкреслено ввічливої комунікації, до рівного й вищого (за віком, статусом)» [17]. Уживання займенників другої особи залежить від умов спілкування, соціального статусу співрозмовників, вікових та гендерних характеристик мовців тощо. У процесі звертання актуалізуються відмінності у вживанні займенника другої особи однини *ти* й гоноративного займенника другої особи множини *Ви*, пор.: *Ти маєш гарний вигляд сьогодні.* – *Ви маєте гарний вигляд сьогодні.* О. Бондарко зазначає, що за таких умов «відбувається пересічення семантичної категорії персональності з прагматичною категорією ввічливості» [3; с. 38].

«Ти»-орієнтовані висловлення узгоджуються з формою дієслова. Матеріально виражені дієслівні закінчення репрезентують значення граматичної категорії особи, що вказує на їхній особливий статус. Так, дієслова у формі другої особи однини *будеш*, *хочеш* тощо реалізують грамему особи [12; с. 239], яка маркує суб'єктивність висловлення мовця й спрямованість на адресата та посвідчує близьку дистанцію між співрозмовниками. Функціонування такої дієслівної форми «у висловленні передбачає ситуацію адресатності, пов'язану зі спонуканням до отримання інформації з темпоральною віднесеністю до попереднього часу без обов'язковості локалізованої дії в часі та вказує на рівні статусні ранги співрозмовників» [15; с. 56].

Мовці в межах адресантно-адресатної ситуації перебувають у взаєминах, маркованих нейтрально-ввічливим займенником *ти*. Важливо, що цей індикатор є не тільки засобом звертання один до одного, але також вказує на можливість утручання в персональну сферу комунікативного партнера або визначає межі, до яких співрозмовники можуть наблизитися.

Звертання на *ти* є засобом вираження КВ, який указує на прагматичну рівність, паритетність інтерактантів, а також репрезентує двосторонню згоду на втручання в персональну сферу іншої особи. Цілком справедливо стверджує В. Храковський, що «традиційне формулювання, за яким у звертанні до однієї особи форма множини, на відміну від форми однини, є ввічливою, не відповідає дійсності. У кожному комунікативному акті вибір однієї з двох форм мотивований для адресанта правилами мовного етикету, і в цьому значенні й форма однини і форма множини однаково ввічливі»[18; с. 277]. Займенник *ти* маркує близькі стосунки, повагу, є цілком доречним у неофіційному спілкуванні. На *ти* спілкуються між собою товариші, колеги співробітники, друзі, брати й сестри, подружжя [14; с. 10]. Тобто, уживання займенника *ти* є оптимальним у ситуації родинного спілкування (родинна спільнота): *Може, уже ти, зовище любя, стала володаркою терема сього?* (Білик І., «Меч Арея»). Через деякий час на *ти* можуть звертатися один до одного свати: *Здраслуй, свахо! Чи приймеш до хати?* (Карпенко-Карий І., «Хазяїн») або залишатися на *Ви*: *Як вас Бог милує, свате?.. Що там сваха? А моя Зінька?.. Та сідайте ж бо! – припрошувала Хима* (Коцюбинський М., «Тіні забутих предків»). Це зазвичай залежить від позамовних чинників. Хоча на початку знайомства спілкуються переважно на *Ви*: *Та випийте-бо, свахо, більше! Невже оце ви стільки зоставляєте на сльози* (Нечуй-Левицький І., «Кайдашева сім'я»). На *ти* звертаються один до одного комунікативні партнери в ситуації «Друзі наших друзів є нашими друзями» (товариська спільнота): *Приємно познайомитися! Стільки чув про тебе гарних слів!* У такий спосіб мовець дбає про «вираження позитивного ставлення до подій, їхніх елементів чи аспектів здійснення, до осіб, які беруть участь у спілкуванні» [20; с. 60].

У листуванні українських письменників, користувачів Інтернету є приклади написання займенника *ти* та його форм з великої букви: *Мамо, дорога! Дякую Тобі за лист* (лист О. Ольжича батькам), *Дякую Тобі, коханий, за те, що Ти даруєш мені такі чудові та неповторні миті мого*

життя (Із Інтернет-ресурсу), *Дорога, Марійко! Велике дякую **Тобі** за листа. Я обов'язково молитимусь за здоров'я **Твоєї** матері. Проситиму у Бога допомоги Вашій сім'ї. Та і **Ти** не нехтуй святою молитвою, надійся на Бога і він неодмінно допоможе у важку хвилину* (Із Інтернет-ресурсу). Таке графічне виділення демонструє повагу до адресата, зумовлену максимами ввічливості, тому може мати тенденцію до свого поширення в українській комунікативній культурі.

Гоноративний займенник *Ви* маніфестує адресатові зменшення втручання в його персональну сферу. На *Ви* звертаються до незнайомого, старшого за віком, посадою співрозмовника, в офіційному спілкуванні [7; 11; 17 та ін.]. Ця прагмема є національно своєрідним індикатором української ввічливості. О. Миронюк переконливо зазначає, що «...розвиваючись у річищі європейської традиції, де повага до особистості є невід'ємним показником культури, українська мова має достатню кількість лексико-граматичних засобів для вираження найкращих стосунків між людьми, що й дало їй змогу на певному етапі свого історичного розвитку надати етикетних функцій займенникам *ми, ви, вони*» [7; с. 63].

Увічливу функцію *Ви*-форм пояснюють два лінгвальні факти. По-перше, протиставлення значення однини й множини, які закріплені в мовній системі; по-друге, уживання форми множини в невластивому для неї значенні однини. Ця прагмема є засобом вираження КВ, що демонструє повагу до співрозмовника, сприяє дотриманню дистанції між учасниками комунікативного акту: ***Прийміть*** мої вітання! ***Проходьте***, будь ласка! ***Будьте*** здорові! ***Як поживаєте?***

Н. Бабич зазначає, що вживання гоноративного займенника *Ви* щодо одного адресата функціює автоматично як факт мовленнєвий і психологічний (*ти* – ближче, інтимніше, *Ви* – увічливе, шанобливе) [1; с. 37]. Займенник *Ви*, його відмінкові форми (*Вас, Вам, Вами*) та відповідні присвійні займенники (*Ваш, Ваша, Ваше, Ваші*) уживаються як самотійно: *Ви успішно виконали завдання!*, так і в поєднанні з власними чи загальними іменниками у

звертанні до співрозмовника: *Ви, шановний архітекторе, успішно виконали завдання!* Ця прагмема вимагає узгодження з нею у спільних категоріях слів, з якими вони пов'язані граматично й семантично на рівні дискурсу. Особові закінчення дієслів у формі теперішнього й майбутнього часу дійсного способу й у формі наказового способу дублюють особу, виражену займенником, пор.: *Вибачте, **Ви** не підкажете, як я можу дізнатися про стан одного хворого?* (Баграт Л., «Зло») – *Вибачте, не підкажете, як я можу дізнатися про стан одного хворого?* З погляду прагматики такі висловлення не передбачають займенника *Ви*. Лексема *вибачте* виконує апелятивну функцію, тому опускання особового займенника є цілком умотивованим. Увічливе спілкування маркує дієслово із флексією *-ете* (*не підкажете*). Змістове наповнення фрази однакове в обох ситуаціях, але в останній вона звучить динамічніше. В імперативних висловленнях гоноративний займенник *Ви* зменшує категоричність, мітигує наказовість, пор.: *Ми звернулися через газету до читачів: **пишіть** про все, що вас хвилює, не бійтеся критичного слова, пишіть правду, яка вона є* (Із Інтернет-ресурсу). – ***Ви пишіть** про все, що вас хвилює, не бійтеся критичного слова, пишіть правду, яка вона є.* У останньому висловленні особовий займенник, виконуючи функцію звертання, надає йому ввічливого звучання, навіть у поєднанні з імперативом. Отже, уживання займенників другої особи в поєднанні з дієслівною формою наказового способу другої особи зумовлює зменшення спонукування, надаючи йому значення прохання, а не вимоги.

Гоноративні займенники характерні для багатьох мов, але також мають і національну специфіку. Давньою рисою українського мовного етикету є звертання до батьків на *Ви*: *Коли б **Ви, мамо**, знали, як чудно звучить Кавунову наймичку...* (Нечуй-Левицький І., «Кайдашева сім'я»), *А хіба **Ви, тату**, бачили ракету?* (Гончар О., «Тронка»). Варто зазначити, що такі звертання зникають з ужитку в українському середовищі. Це зумовлено демократизацією суспільства, що потверджується думками на зразок «батьки

близькі мені люди», «у нас з батьками довірливі (європейські) стосунки», тобто займенник *ти* є мірилом близькості стосунків.

Отже, займенник *ти* маркує нейтрально-ввічливе спілкування в межах родинної, вікової та товариської спільноти, реалізуючи стратегії позитивної ввічливості, а гоноративний займенник *Ви* – увічливе офіційне контактування, реалізуючи стратегії негативної ввічливості (дистанціювання та неможливість втручання в персональну сферу адресата). Перспективним видається дослідження таких особливих прагматичних аспектів категорії особи як вживання дієслівних форм першої особи в перформативних висловленнях.

Література:

1. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення / Н. Д. Бабич – Львів : Світ, 1990. – 231 с.
2. Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз) / О. К. Безпояско; відп. ред. : Й. Ф. Андерш; АН Української РСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – Київ : Наукова думка, 1991. – 171 с.
3. Бондарко А. В. Семантика лица / В. А. Бондарко // Теория функциональной грамматики : Персональность. Залоговость. – Спб., 1991. – С. 5–38.
4. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М. : Высшая школа, 1986. – 640 с.
5. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець – К. : Наук. думка, 1988. – 225 с.
6. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови : Морфологія : Монографія. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 437 с.
7. Миронюк О. М. Історія граматичних засобів вираження ввічливості в українській мові / О. М. Миронюк // Мовознавство. – 1993. – № 2. – С.55–63.

8. Мирченко Н. В. Категория лица в семантико-синтаксической структуре предложения : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.02 «Русский язык» / Н. В. Мирченко. – К., 1981. – 26 с.

9. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – М. : Учпедгиз, 1956. – 451 с.

10. Плунгян В. А. Общая морфология : введение в проблематику. Изд. 3-е, испр. и доп / В. А. Плунгян. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 384 с.

11. Радевич-Винницький Я. К. Етикет і культура спілкування : навчальний посібник / Я. К. Радевич-Винницький. – Львів: СПОЛОМ, 2001. – 224 с.

12. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1971. – 315 с.

13. Рыжова Л. П. Обращения как компонент коммуникативного акта : автореф. дис ... канд. филол. наук 10.02.19 / Л. П. Рыжова. – М., 1982. – 15 с.

14. Стельмахович М. Мовний етикет українців / М. Стельмахович // Культура слова. – К., 1981. – Вип. 20. – С. 6–12.

15. Телеки М. М. Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру / М. М. Телеки, В. Д. Шинкарук. – К. : Видавництво МДГУ імені Петра Могили, 2007. – 176 с.

16. Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 398 с.

17. Формановская Н. И. Речевое взаимодействие : коммуникация и прагматика / Н. И. Формановская. – М. : ИКАР, 2007. – 480 с.

18. Храковский В. С. О правилах выбора «вежливых» императивных форм : (Опыт формализации на материале русского языка) / В. С. Храковский // Известия АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1980 – Т. 39. – № 3. – С. 269–278.

19. Чмут Т. Культура спілкування / Т. Чмут. – Хмельницький : ХІРУП, 1996. – 346 с.

20. Шинкарук В. Д. Категорії модусу і диктуму в структурі речення : Монографія / В. Д. Шинкарук. – Чернівці : Рута, 2002. – 272 с.

21. Huszcza R. Honoryfikatywność. Gramatyka. Pragmatyka. Typologia / R. Huszcza. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006. – 228 s.

Болотникова А. П. Категория лица как средство выражения вежливости

Аннотация. Статья посвящена категории лица как средства выражения вежливости в украинской коммуникативной культуре. Грамматическая категория лица характеризуется значительным прагматическим потенциалом, поскольку ты / Вы-формы демонстрируют отношение к адресату, на которого направлен иллокутивный сила (Вы – индикатор негативной вежливости, ты – положительная вежливости).

Ключевые слова: вежливость, категория лица, грамматический индикатор, положительная вежливость, негативная вежливость.

Bolotnikova A. P. The category of person as a means of expressing politeness

Summary. The article is devoted to the category of person as a means of expressing politeness in the Ukrainian communicative culture. The grammatical category of person is characterized by considerable pragmatic potential, due to the fact that the pronoun demonstrate the attitude towards the addressee to which the illocutionary effect is directed (Ukrainian pronoun «You» is the indicates negative politeness and Ukrainian pronoun «you» is the indicates positive politeness).

Key words: politeness, category of person, grammatical indicator, positive politeness, negative politeness.